

วัดกับการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น : กรณีศึกษาวัดในเขตอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา
TEMPLES IN THE PROMOTION OF LOCAL WISDOM: A CASE STUDY OF TEMPLES
IN CHIANG KHAM DISTRICT, PHAYAO PROVINCE

¹พระครูสังฆรักษ์บดินทร์ ฐิตเมธี (ทนุติ) PhrakhrusangharakBodin Thitamedhi (Thanudi)

²นางพร หงษ์ทอง Napaporn Hongthong ³ชูชาติ สุทธะ Chuchat Sutta

^{1, 2, 3}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Corresponding Author E-mail: thanudee2534@gmail.com

Article Received: September 11, 2025. Revised: December 24, 2025. Accepted: December 26, 2025.

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทของวัดกับการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น 2) เพื่อสำรวจและประเมินรูปแบบกิจกรรมและบทบาทของวัดในการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น ในพื้นที่อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา และ 3) เพื่อหาแนวทางการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นของวัดในเขตอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา เป็นวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 25 รูป/คน แล้วนำมาวิเคราะห์เชิงเนื้อหา

ผลการวิจัยพบว่า 1) วัดมีบทบาทสำคัญทั้งในด้านเศรษฐกิจชุมชน เช่น การส่งเสริมการทอดผ้า การจักสาน และการทำอาหารพื้นบ้าน ผ่านการจัดงานบุญและกิจกรรมต่างๆ ด้านวัฒนธรรมและอัตลักษณ์ วัดเป็นศูนย์กลางถ่ายทอดประเพณี งานศิลปะ และการแสดงพื้นบ้าน สะท้อนเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น ด้านการศึกษาและเยาวชน วัดเปิดโอกาสให้เรียนรู้และฝึกปฏิบัติจากครูภูมิปัญญาและผู้เชี่ยวชาญ ส่งเสริมความภาคภูมิใจในรากเหง้าวัฒนธรรม และด้านการมีส่วนร่วมของชุมชน วัดสร้างเวทีให้คนทุกช่วงวัยได้ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมรักษาภูมิปัญญา 2) รูปแบบกิจกรรมของวัดในอำเภอเชียงคำครอบคลุมงานประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ เวิร์กช็อปฝึกทักษะ การถ่ายทอดองค์ความรู้ร่วมกับเครือข่าย และการจัดนิทรรศการแสดงผลงาน ซึ่งส่งเสริมความต่อเนื่องของภูมิปัญญา เปิดโอกาสให้ชุมชนและเยาวชนได้เรียนรู้ สร้างทักษะ และสร้างรายได้ รวมทั้งสร้างความตระหนักและความภาคภูมิใจในเอกลักษณ์ท้องถิ่น จากการประเมินกิจกรรมที่ผ่านมาพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่รู้สึกดีและภูมิใจที่ได้มีส่วนร่วมเป็นรูปธรรม และ 3) แนวทางการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นควรเน้นการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงของวัดและชุมชน ผ่านการปฏิบัติจริงและการถ่ายทอดทักษะจากรุ่นสู่รุ่น โดยใช้วัดเป็นศูนย์เรียนรู้และเวทีอนุรักษ์วัฒนธรรม สนับสนุนเศรษฐกิจชุมชนผ่านผลิตภัณฑ์ท้องถิ่น และส่งเสริมการเรียนรู้ภาษา ศิลปะ และดนตรีพื้นบ้านให้เยาวชนสามารถสืบสานต่อได้อย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: วัด, ภูมิปัญญาท้องถิ่น, การสืบทอดความรู้, ชุมชน

Abstract

This research article aims to 1) analyze the role of temples in promoting local wisdom, 2) explore and assess the activities and roles of temples in promoting local wisdom in Chiang Kham District, Phayao Province, and 3) propose guidelines for the promotion of local

wisdom by temples in the area. This is a qualitative study employing in-depth interviews with 25 key informants. The data were analyzed using Content Analysis.

From the study, the following results are found: 1) Temples play a significant role in local economy by supporting traditional crafts such as weaving, basketry, and local food production through festivals and various activities. In terms of culture and identity, temples serve as central hubs for transmitting traditions, arts, and local performances, thereby reflecting the region's unique characteristics. Regarding education and youth, temples offer opportunities for learning and practicing skills under the guidance of local experts, fostering pride in cultural roots. Moreover, temples create participatory spaces that encourage all community members to engage in thinking, practicing, and preserving local wisdom. 2) The activity formats of temples in Chiang Kham District encompass traditional festivals and rituals, skill-development workshops, knowledge-sharing networks, and exhibitions. These activities collectively contribute to the preservation of local wisdom, providing opportunities for community and youth to learn, develop skills, and create supplementary income, while also fostering awareness and pride in local identity. Evaluation of past activities indicates a strong sense of pride and positive feeling among villagers regarding their tangible participation. 3) Guidelines for promoting local wisdom should prioritize authentic participation by both temples and communities, practical skills training, and intergenerational transfer. Temples should be established as learning centers and platforms for cultural preservation, support community-based economic initiatives, and promote the learning of local language, traditional arts, and music to ensure the sustainability and continuity of local heritage.

Keyword: Temples, Local Wisdom, Knowledge Inheritance, Communities

บทนำ

ประเทศไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ตัวแทนของพระพุทธศาสนา นอกจากจะมีพระธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ยังมีวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชนอีกทั้งวัดนั้นยังมีความสัมพันธ์กับประชาชนกันอย่างใกล้ชิดมาเป็นเวลานาน

นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน พระพุทธศาสนากับสังคมไทยมีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นครอบคลุมทุกชั้นวรรณะนับตั้งแต่กษัตริย์จนถึงราษฎร วัดเป็นเสมือนสถานศึกษาและสถานสงเคราะห์ที่คอยให้ความรู้ปลูกฝังศีลธรรม และส่งเสริมอาชีพให้แก่ประชาชน สถานศึกษาในอดีตจะจำกัดอยู่ในวงแคบ คือ อยู่ในวังกับวัดเท่านั้น ประชาชนมีความสัมพันธ์และความผูกพันกับวัดมากกว่าวัง เพราะส่วนใหญ่วังในอดีตจะถูกจำกัดพื้นที่ให้เฉพาะขุนนางและราชวงศ์เท่านั้น วัดในอดีตจึงมีบทบาทและพื้นที่ทางสังคมที่สำคัญต่อชุมชนของตนมากกว่าบทบาท ของรัฐ (พระมหาภุชญา นันทเพชร, 2540) 2.บทบาทของวัดในอดีตแบ่งหน้าที่ได้ 6 หน้าที่ดังนี้ 1) เป็นสถานที่การศึกษา 2) เป็นที่รักษาพยาบาล 3) เป็นที่ฝึกอาชีพ 4) เป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ 5) เป็นที่ใกล้เคียงกรณีพิพาท 6) เป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจชุมชน (พระสุธีวรญาณ, 2549)

ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้มีวัฒนธรรมและประเพณีของแต่ละท้องถิ่น รวมไปถึงกฎกติกาในการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะจนเป็นที่ยอมรับในสังคม หมู่บ้าน และปฏิบัติสืบทอดกันมาจนกลายเป็นระเบียบแบบแผนของสังคมอันเกิดจากภูมิปัญญาอันชาญฉลาดในการแก้ไขปัญหาของคนในสมัยก่อนในเรื่องต่างๆ ภูมิปัญญาท้องถิ่น เกิดจากการสั่งสม และเรียนรู้จากรุ่นสู่รุ่น เป็นการใช้ความรู้ ทักษะ ความเชื่อ และพฤติกรรมในการจัดการชีวิตประจำวัน และแสดงถึงความสัมพันธ์ทั้งระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาความเป็นอยู่ของชุมชนให้สามารถดำรงชีวิตได้อย่างสมดุลทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม เนื่องจากภูมิปัญญาในท้องถิ่นเกิดขึ้นจากการสั่งสมความรู้และประสบการณ์ของคนในชุมชน ที่ได้นำประสบการณ์เหล่านั้นมาถ่ายทอดสืบสานต่อกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน (น้ำทิพย์ จุลละนันท์, 2557)

วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาของคนในอดีตจึงเป็นศาสตร์และศิลป์ของการจัดระเบียบชุมชนได้เป็นอย่างดีปัจจุบันการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยในยุคโลกาภิวัตน์มุ่งเน้นการแข่งขันเพื่อดำรงอยู่ด้วยตนเอง เป็นระบบทุนที่ทำให้วัฒนธรรมการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนเปลี่ยนไป ทำให้พฤติกรรมด้านดีในอดีตของคนเปลี่ยนไป เพราะมุ่งแต่ผลประโยชน์ที่ตนจะได้ระบบทุนและการสื่อสารไร้ขอบเขตได้เปลี่ยนวิธีคิด ความเชื่อของชุมชน ความดีกลายเป็นสินค้าที่ต้องมีการตอบแทนด้วยเงินทองมากกว่าความสุขที่ได้จากการดูแลกันช่วยเหลือกัน คติคำสอนผ่านพิธีกรรม การละเล่น นิทาน คำกลอนที่มีในวัฒนธรรมและภูมิปัญญาชุมชนไม่สามารถถ่ายทอดสู่ลูกหลานได้เท่าเทียมกัน รูปแบบของการโฆษณาในรายการโทรทัศน์หรือสื่อสิ่งพิมพ์ตามแผงหนังสือ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลโดยตรงกับการดำรงอยู่ของคติความเชื่อคำสั่งสอนของชุมชน กล่าวคือคนในชุมชนเริ่มลืมเลือนคำสอนของปู่ ย่า ตา ยาย ในอดีตสิ่งที่ตามมาอย่างเห็นได้ชัด คือ การแยกส่วนความสัมพันธ์ในชุมชน การพึ่งพากันและกันลดลง ความเชื่อด้านศีลลดลง การแข่งขันเกิดขึ้นในหมู่ญาติมิตรตนเอง พ่อแม่ผู้ปกครองเกิดภาวะเครียดกับหนี้สินที่เกิดขึ้นจากระบบทุนนิยม ลูกหลานไม่ยอมอยู่บ้าน คบเพื่อนดื่มสุรา ทะเลาะวิวาท เกิดปัญหาชุมชนตามมาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งยากต่อการแก้ไข เพราะเบื้องลึกของการเกิดปัญหา คือ คติความเชื่อที่มีในวัฒนธรรมภูมิปัญญาของชุมชนลดลง (ประจวบ จันทร์หมื่น, 2550)

จากการศึกษารายงานสำรวจฐานข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่น พบว่าในเขตพื้นที่อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา นั้นมีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สำคัญและเป็นเอกลักษณ์ได้แก่ การทำเทียน และการฉลุ และแกะสลักป้ายอักษรไม้มงคล การทอผ้า การทำกระดาดสา การทำกาละแม และการทำไม้กวาดดอกหญ้า รวมทั้งภูมิปัญญาท้องถิ่นอื่น ๆ ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นดังกล่าวล้วนแล้วแต่มีการรวมกลุ่มและจัดทำกันในวัดทั้งสิ้น แต่อย่างไรก็ดีกลุ่มภูมิปัญญาท้องถิ่นเหล่านี้ยังมีปัญหาในเรื่องของการสืบทอดที่ปัจจุบันมักพบได้เฉพาะในกลุ่มของผู้สูงอายุเท่านั้น ประกอบกับการประสบปัญหาการแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 จึงทำให้การดำเนินงานของกลุ่มที่แต่เดิมได้ดำเนินการสร้างและหารายได้จากภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สืบทอดกันมาอย่างช้านาน จากเดิมที่สามารถสร้างรายได้ให้กับคนในชุมชนได้เป็นจำนวนมาก กลับลดลงอย่างมากในปัจจุบัน

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเรื่อง วัดกับการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น: กรณีศึกษาวัดในเขตอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา เพื่อหาแนวทางที่จะช่วยให้ส่งเสริมและรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่นเหล่านี้ยังสามารถสืบทอดสู่คนรุ่นหลัง และอยู่คู่กับชุมชน และวัดสืบต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทของวัดกับการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น
2. เพื่อสำรวจและประเมินรูปแบบกิจกรรมและบทบาทของวัดในการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นในพื้นที่อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา
3. เพื่อหาแนวทางการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นของวัดในเขตอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ เน้นการศึกษาวเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร และการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มเป้าหมาย แล้วสังเคราะห์ข้อมูลเพื่อตอบวัตถุประสงค์ในการวิจัย ซึ่งได้กำหนดไว้ ดังนี้

1. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ผู้วิจัยได้คัดเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญในการวิจัยครั้งนี้แบบเฉพาะเจาะจง คือผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น จำนวน 25 รูป/คน ได้แก่ กลุ่มคณะสงฆ์ จำนวน 6 รูป กลุ่มผู้นำท้องถิ่น จำนวน 6 ท่าน ผู้นำชุมชน จำนวน 10 ท่าน ประชากรในพื้นที่ จำนวน 2 ท่าน กระทรวงวัฒนธรรมท้องถิ่น จำนวน 1 ท่าน
2. เครื่องมือการวิจัย แบบสัมภาษณ์ วัดกับการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น แบ่งเป็น 2 ประเด็น ได้แก่ บทบาทและรูปแบบกิจกรรมของวัดในการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น แนวทางการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นของวัด ซึ่งคำถามลักษณะเป็นปลายเปิด
3. การวิเคราะห์ข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูลแบบสัมภาษณ์ วิเคราะห์โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหา ประกอบบริบทและประมวลผลเข้าด้วยกัน รวมทั้งใช้แนวคิดจากเอกสารและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาสนับสนุนในการวิเคราะห์เพื่อให้เห็นภาพรวม

สรุปผลการวิจัย

1. ภูมิปัญญาท้องถิ่นในอำเภอเชียงคำมีความหลากหลาย ครอบคลุมทั้งด้านวัฒนธรรม วิถีชีวิต สุขภาพ และเศรษฐกิจการอนุรักษ์ภูมิปัญญาเหล่านี้มีความสำคัญต่อการรักษาอัตลักษณ์ท้องถิ่นและส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นหลักๆ ประกอบไปด้วย 1) ด้านเกษตรกรรม ชาวบ้านยังคงดำรงชีพด้วยการเกษตรแบบผสมผสาน ทั้งการปลูกผักสวนครัว การเพาะพันธุ์พื้นเมือง รวมถึงการทำเครื่องใช้จากวัสดุธรรมชาติ แสดงถึงวิถีชีวิตที่พอเพียงและการสืบทอดความรู้จากบรรพบุรุษ 2) ด้านหัตถกรรม โดดเด่นที่สุดคือการทอผ้าไทลื้อที่มีลายเฉพาะถิ่น รวมถึงงานจักสานไม้ไผ่ การทำไม้กวาดและโคมไม้ไผ่ ซึ่งไม่เพียงใช้ในครัวเรือนแต่ยังสร้างรายได้ให้กับชุมชน 3) ด้านธุรกิจชุมชน มีการใช้สมุนไพรพื้นบ้านเพื่อดูแลสุขภาพ และการทำอาหารขนมพื้นถิ่น เช่น กาละแม ข้าวแคบ ขนมเปียกปูน ซึ่งช่วยรักษาภูมิปัญญาและสร้างรายได้เสริม 4) ด้านศิลปกรรม ชุมชนยังคงรักษาศิลปะการฟ้อน ดนตรีพื้นเมือง การแกะสลักไม้ และทำกลองสะบัดชัย อันเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่มีคุณค่า 5) ด้านภาษาและวรรณกรรม คนในพื้นที่ใช้ภาษาล้านนาและถิ่นพะเยาในชีวิตประจำวัน รวมถึงในพิธีกรรมต่างๆ ทำให้ภาษาเป็นทั้งเครื่องมือสื่อสารและเครื่องยืนยันอัตลักษณ์ 6) ด้านศาสนาและประเพณี วัดทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางทั้งทางจิตใจและวัฒนธรรม ขณะที่ชุมชนยังคงสืบสานพิธีกรรมดั้งเดิม เช่น ปอยหลวง สืบชะตา และเลี้ยงผีบ้านผีเรือน ซึ่งสะท้อนการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อท้องถิ่น อีกทั้งยังมีบทบาทของวัดจึงไม่ได้จำกัดอยู่เพียงการเป็นศูนย์กลางทางศาสนาเท่านั้น หากแต่ยังเป็น

ศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้และการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ช่วยให้ชุมชนสามารถรักษารากเหง้าวัฒนธรรมของตนเอง ขณะเดียวกันก็เป็นพลังสำคัญในการขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชน บนฐานของความยั่งยืนทางวัฒนธรรม

2. วัดในพื้นที่มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นผ่านกิจกรรมหลายประเภท ซึ่งสะท้อนถึงความต่อเนื่องและความหลากหลายของวัดในการเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรม ศาสนา และภูมิปัญญาท้องถิ่น กิจกรรมหลักที่พบ ได้แก่

กิจกรรมในงานประเพณีและศาสนา วัดจัดงานบุญประจำปี งานสลากภัต งานชาติพันธุ์ไทลื้อ และการแสดงพื้นบ้าน เปิดโอกาสให้ชุมชนและนักท่องเที่ยวเข้ามามีส่วนร่วม แลกเปลี่ยนเรียนรู้ และเผยแพร่ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทั้งยังเป็นเวทีให้เยาวชนได้เรียนรู้รากเหง้าวัฒนธรรมของตน

กิจกรรมฝึกทักษะและอบรมเชิงปฏิบัติการ (Workshop) วัดจัดเวิร์กช็อปทอผ้า จักสาน การทำขนมพื้นบ้าน และฝึกอาชีพต่างๆ ให้เยาวชนและชุมชนได้เรียนรู้จากครูภูมิปัญญาและผู้เชี่ยวชาญ ช่วยสร้างทักษะที่สามารถต่อยอดเป็นอาชีพหรือสร้างรายได้เสริม

กิจกรรมถ่ายทอดองค์ความรู้ร่วมกับเครือข่าย วัดทำงานร่วมกับโรงเรียน หน่วยงานรัฐ และองค์กรชุมชน เพื่อถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น การตัดตุ้ม การสักรูปแบบไทลื้อ และการใช้สมุนไพรในการดูแลสุขภาพ ส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนและสร้างความยั่งยืนทางสังคม

กิจกรรมจัดนิทรรศการและแสดงผลงาน วัดเปิดพื้นที่ให้ชุมชนจัดแสดงและจำหน่ายผลิตภัณฑ์ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ผ้าทอ เครื่องจักสาน ขนมพื้นบ้าน และสมุนไพร เป็นเวทีสร้างรายได้และประชาสัมพันธ์วัฒนธรรมท้องถิ่น

การประเมินจากผู้เข้าร่วมกิจกรรมที่วัดจัดขึ้นพบว่า วัดสามารถเปิดพื้นที่ให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมทั้งในเชิงกิจกรรมและวิถีชีวิต ส่งเสริมความภาคภูมิใจในอัตลักษณ์และภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยเฉพาะกิจกรรมอบรมเชิงปฏิบัติการช่วยให้เยาวชนใช้เวลาว่างอย่างสร้างสรรค์และสร้างทักษะที่นำไปต่อยอดในชีวิตประจำวัน

กิจกรรมที่วัดในอำเภอเชียงคำจัดขึ้นมีข้อดีที่เด่นชัดคือเปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วม ส่งเสริมอัตลักษณ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง ทั้งในรูปแบบประเพณี การอบรม และการจัดนิทรรศการร่วมกับเครือข่ายภาครัฐและเอกชน อย่างไรก็ตาม ยังขาดระบบติดตามผลและประเมินผลที่เป็นระบบ ทั้งในแง่การใช้ประโยชน์จริงและผลลัพธ์ระดับชุมชน จึงควรพัฒนาแบบประเมิน ติดตามผลระยะยาว และสร้างตัวชี้วัดที่ชัดเจนเพื่อเสริมความยั่งยืนของกิจกรรมในอนาคต อีกทั้งวัดในอำเภอเชียงคำมีบทบาทที่สำคัญมากต่อการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยมิได้ทำหน้าที่เพียงทางศาสนาเท่านั้น แต่ยังเป็น ศูนย์กลางองค์ความรู้ ศูนย์การเรียนรู้ และศูนย์รวมใจของชุมชน ในการสืบสานอัตลักษณ์ท้องถิ่นให้คงอยู่ เป็นแรงหนุนสำคัญในการพัฒนาอย่างยั่งยืนบนฐานของวัฒนธรรมท้องถิ่น

3. แนวทางการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นของวัดในอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา ควรเป็นกิจกรรมที่เปิดโอกาสให้วัดและคนในชุมชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง โดยเน้นการลงมือปฏิบัติและการสืบทอดทักษะจากรุ่นสู่รุ่น กิจกรรมเหล่านี้ครอบคลุมทั้งการจัดงานวัฒนธรรมและประเพณีท้องถิ่นภายในวัด การใช้วัดเป็นศูนย์เรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น การสร้างความมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์วัฒนธรรม การสนับสนุนเศรษฐกิจชุมชนผ่านผลิตภัณฑ์ท้องถิ่น รวมถึงการรักษาและถ่ายทอดภาษา ศิลปะ และดนตรีพื้นบ้านให้เยาวชนได้เรียนรู้และสืบสานต่อไป

วัดในอำเภอเชียงคำไม่ได้ทำหน้าที่เพียงสถานที่ประกอบศาสนพิธี แต่ยังเปรียบเสมือนหัวใจของการอนุรักษ์และสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น กิจกรรมที่จัดขึ้นโดยวัดและชุมชนมุ่งสร้างการมีส่วนร่วมของคนทุกช่วงวัย ตั้งแต่การฟื้นฟูประเพณีและวัฒนธรรมดั้งเดิม เช่น งานบุญล้านนา ฟ้อนรำ และการแสดงดนตรีพื้นบ้าน ไปจนถึงการใช้วัดเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้และฝึกทักษะดั้งเดิม ถ่ายทอดความรู้จากปราชญ์ชาวบ้านสู่เยาวชน นอกจากนี้ วัดยังทำหน้าที่เป็นพื้นที่ให้ชุมชนร่วมอนุรักษ์วัฒนธรรม ผ่านการตั้งคณะกรรมการจัดกิจกรรม การจัดค่ายเยาวชน และกิจกรรมอาสาสมัคร เพื่อเก็บรักษาเรื่องราวและความทรงจำของท้องถิ่น พร้อมกันนี้ วัดยังสนับสนุนเศรษฐกิจชุมชนด้วยการจัดตลาดสินค้าพื้นบ้าน ส่งเสริมผลิตภัณฑ์ท้องถิ่น และเชื่อมโยงกับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม กิจกรรมการเรียนรู้ยังสอดแทรกความสนุก เช่น การสอนภาษาเหนือผ่านเพลง นิทาน และสุภาษิต รวมถึงการฝึกเล่นเครื่องดนตรีพื้นเมือง เพื่อคงไว้ซึ่งเอกลักษณ์และเสน่ห์ของล้านนา

อภิปรายผลการวิจัย

จากการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยพบผลการวิจัยสำคัญที่นำมาอภิปรายการวิจัยได้ดังนี้

1. วัดมีบทบาทสำคัญต่อการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น ทั้งด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การศึกษา และการพัฒนาชุมชน โดยทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางศาสนาและแหล่งเรียนรู้ที่เปิดโอกาสให้เยาวชนและชุมชนมีส่วนร่วมในการสืบสานองค์ความรู้ดั้งเดิม ควบคู่กับการสนับสนุนกิจกรรมอาชีพและการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนอย่างยั่งยืน แนวทางนี้สอดคล้องกับงานวิจัยของอังคณา จิตตามาศ และอัมมพร กว้างสวัสดิ์ (2565) ที่พบว่า แหล่งภูมิปัญญาในอำเภอหัวหินและตำบลหนองแกยังคง ครอบคลุมหลายสาขา ได้แก่ เทคโนโลยีพื้นบ้าน การดูแลสุขภาพ ประเพณีและพิธีกรรม การดำรงชีพและโภชนาการพื้นบ้าน และนาฏศิลป์ สะท้อนให้เห็นว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นยังมีความหลากหลายและมีศักยภาพในการพัฒนาชุมชนร่วม สมัยซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของกนกพร นิมพลี (2555) ที่พบว่า ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านหัตถกรรมเครื่องจักสานเกี่ยวข้องกับความรู้ความสามารถและประสบการณ์ที่บรรพบุรุษได้สร้างสรรค์และถ่ายทอดสืบทอดกันมา จนกลายเป็นองค์ความรู้ประจำท้องถิ่นที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ทางสังคมและการปลูกฝังวิถีคิด การดำเนินชีวิตประจำวันให้แก่ลูกหลาน เพื่อปฏิบัติสืบทอดกันมา

2. วัดมีบทบาทสำคัญในฐานะศูนย์กลางทางวัฒนธรรมและศาสนา ทำหน้าที่เป็นพื้นที่รวมตัวของชุมชน จัดงานประเพณี พิธีกรรม และเป็นเวทีให้เยาวชนเรียนรู้รากเหง้าวัฒนธรรม นอกจากนี้ วัดยังถ่ายทอดความรู้และทักษะดั้งเดิม เช่น การทอผ้า จักสาน และการทำอาหารพื้นบ้าน ช่วยสืบทอดภูมิปัญญา ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชน และสนับสนุนเศรษฐกิจท้องถิ่นผ่านการแสดงและจำหน่ายผลิตภัณฑ์เพื่อความยั่งยืน ควรพัฒนาระบบติดตามและประเมินผล สร้างฐานข้อมูลผู้เข้าร่วม และกำหนดตัวชี้วัดด้านสังคมและเศรษฐกิจ เพื่อถอดบทเรียนและขยายผลได้อย่างเป็นระบบ ทั้งนี้สอดคล้องกับงานวิจัยของนพรัตน์ สัจจะวิสัย (2558) ที่พบว่า การมีส่วนร่วมของชาวบ้านกับเทศบาลช่วยให้เกิดรายได้เสริม ความพึงพอใจ และความภาคภูมิใจในการสืบทอดภูมิปัญญา ซึ่งเป็นคุณค่าที่ไม่สามารถประเมินราคาได้ และยิ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพัชรินทร์ รุจิรานุกูล และเกศินี ศิริสุนทรไพบูลย์ (2556) ที่พบว่า การอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่น การเล่นท่ายိုจิก ได้แก่ 1) การส่งเสริมให้มีความรู้เกี่ยวกับ การเล่นท่ายိုจิกอย่างกว้างขวาง โดยการเริ่มปลูกฝังความรู้การเล่นท่ายိုจิกให้เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายแก่บุคคลทั่วไป โดยเฉพาะในกลุ่มเด็กและเยาวชน 2) การส่งเสริมให้เด็กและเยาวชนคนรุ่นใหม่มีความตระหนักและรู้คุณค่าใน ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น การจัดทำเป็นหลักสูตรท้องถิ่น

การผลิตสื่อเผยแพร่ความรู้ 3) การประสานความร่วมมือกัน ของผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่น การเล่นทายใจัก ควรเป็นกลุ่มคนทุกกลุ่มร่วมมือกัน เช่น ครู อาจารย์ พระสงฆ์ ผู้นำชุมชนทั้งแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ผู้ทรงภูมิปัญญา ตลอดจนชาวบ้านในชุมชน 4) หน่วยงานหรือสถาบันที่มีความสำคัญในทางการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่น การเล่นทายใจัก ได้แก่ วัด โรงเรียน หน่วยงานราชการ และชุมชน พยายามนำเอาการเล่นทายใจักไปบรรจุลงในกิจกรรมของหน่วยงาน

3. การส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นของวัดในอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา ควรเน้นการมีส่วนร่วมของวัดและชุมชนผ่านกิจกรรมต่าง ๆ ได้แก่ การจัดงานวัฒนธรรมและประเพณีในวัด การใช้วัดเป็นศูนย์เรียนรู้ภูมิปัญญา การอนุรักษ์ภาษา ศิลปะ และดนตรีพื้นบ้านให้เยาวชนสืบสาน การส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนด้วยผลิตภัณฑ์ท้องถิ่น การสร้างจิตสำนึกในการรักษาและพัฒนาวัฒนธรรมร่วมกัน แนวทางดังกล่าวสอดคล้องกับงานวิจัยของพระบัญชา สญญจิตโต (อัครชาติ), สุทัศน์ ประทุมแก้ว และพระพรสวรรค์ ฐิติญาโณ (2566) ที่พบว่า การส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นทำได้ผ่าน 7 แนวทาง เช่น การอบรมจากครอบครัว ระบบเครือข่าย การถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น การสร้างจิตสำนึกทางวัฒนธรรม การส่งเสริมกิจกรรม การเสริมสร้างปราชญ์ท้องถิ่น และการประยุกต์หลักพระพุทธศาสนา เช่น สังคหวัตถุ 4, พรหมวิหาร 4, อปริหานิยธรรม 7 และสาราณียธรรม 6 มาใช้เป็นพื้นฐานในการอยู่ร่วมกันและสืบทอดภูมิปัญญาอย่างยั่งยืน และยังสอดคล้องกับงานวิจัยของปนัดดา สัพโส (2559) ที่พบว่า แนวทางการถ่ายทอดความรู้ของภูมิปัญญาท้องถิ่นประกอบด้วยองค์ประกอบเหล่านี้ คือ วิธีการถ่ายทอดความรู้ บุคคล สื่อและการประชาสัมพันธ์ การบริหารจัดการความรู้ สถานที่ และงบประมาณ

องค์ความรู้การวิจัย

องค์ความรู้การวิจัยครั้งนี้คือวัดกับการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น กรณีศึกษาวัดในเขตอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา สามารถสรุปได้ดังนี้

1. วัดในฐานะศูนย์กลางการอนุรักษ์และส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น วัดในปัจจุบันมีได้ทำหน้าที่เพียงเป็นสถานที่ประกอบศาสนพิธีหรือเป็นศูนย์รวมจิตใจของชุมชนเท่านั้น หากยังทำหน้าที่เป็น ศูนย์เรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่เปิดพื้นที่ให้คนในชุมชนได้เข้ามาถ่ายทอดความรู้และทักษะดั้งเดิม เช่น การทอผ้า การทำอาหารพื้นบ้าน การจักสาน รวมถึงการใช้สมุนไพรในการดูแลสุขภาพ การมีบทบาทในลักษณะนี้ ทำให้วัดกลายเป็นกลไกสำคัญในการสืบสานและอนุรักษ์วัฒนธรรมอย่างยั่งยืน

2. การมีส่วนร่วมของชุมชนคือหัวใจของการสืบสานภูมิปัญญา กิจกรรมที่ประสบความสำเร็จในการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นในหลายพื้นที่ล้วนเกิดจาก การมีส่วนร่วมของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มเยาวชน ผู้สูงอายุ ครูภูมิปัญญา หรือแม้แต่พระสงฆ์ ซึ่งต่างเข้ามามีบทบาทในรูปแบบที่หลากหลาย เช่น การจัดเวิร์กช็อป ฝึกอบรมอาชีพ การสอดแทรกการเรียนรู้ในงานบุญประเพณี หรือการจัดค่ายเยาวชนภูมิปัญญา กิจกรรมเหล่านี้มิได้เพียงสร้างโอกาสในการเรียนรู้ แต่ยังช่วยให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วม (Ownership) ของคนในชุมชน

3. การจัดกิจกรรมเชิงปฏิบัติจริง ช่วยให้เกิดการเรียนรู้และจดจำ การเรียนรู้ผ่านการลงมือทำ เช่น การฝึกทอผ้า การทำขนมพื้นบ้าน หรือการผลิตสมุนไพรพื้นบ้าน เป็นกระบวนการที่ช่วยให้ผู้เรียนได้สัมผัสกับประสบการณ์ตรง ซึ่งทรงพลังมากกว่าการรับรู้เพียงจากการฟังหรือการดู เพราะผู้เรียนสามารถทดลอง ปรับปรุง และนำความรู้ไปใช้จริงในชีวิตประจำวันได้ การเรียนรู้ลักษณะนี้ หรือที่เรียกว่า เรียนรู้ด้วยมือ (learning by doing) จึงเป็นรูปแบบที่เหมาะสมต่อการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น เนื่องจากไม่เพียงแต่สร้าง

การจดจำที่ยั่งยืน แต่ยังเปิดโอกาสให้ผู้เรียนสามารถต่อยอดความรู้ไปสู่การสร้างนวัตกรรมหรือพัฒนาอาชีพได้ในอนาคต

4. วัดสามารถเป็นจุดเชื่อมโยงการเรียนรู้ระหว่าง คนรุ่นเก่า และ คนรุ่นใหม่ วัดเปิดโอกาสให้ผู้สูงอายุได้ถ่ายทอดองค์ความรู้ที่สั่งสมมาตลอดชีวิต พร้อมทั้งจัดเวทีให้เยาวชนได้แสดงออกและเรียนรู้จากประสบการณ์ตรง สิ่งนี้ไม่เพียงช่วยลดช่องว่างระหว่างวัย แต่ยังสร้างสายสัมพันธ์แห่งการเรียนรู้ร่วมกัน ทำให้ภูมิปัญญาได้รับการส่งต่อจากรุ่นสู่รุ่นอย่างเป็นธรรมชาติ วัดจึงทำหน้าที่เป็นเสมือนสะพานเชื่อมระหว่างปัจจุบันกับอดีต เป็นพื้นที่ที่ความรู้ดั้งเดิมซึ่งใกล้จะเลือนหาย ได้รับการฟื้นคืน มีชีวิต และกลับมาเป็นพลังในการพัฒนาชุมชนอีกครั้ง

5. กระบวนการประเมินแบบมีส่วนร่วมช่วยให้เห็นผลลัพธ์ที่แท้จริง การประเมินผลที่ให้ความสำคัญกับ เสียงของชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นความพึงพอใจ การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม หรือการนำความรู้ไปใช้ในชีวิตจริง ช่วยสะท้อนให้เห็นผลลัพธ์เชิงลึก ที่ตัวเลขไม่อาจบอกได้ เช่น ความภูมิใจในรากเหง้า ความผูกพันกับวัฒนธรรม หรือการเกิดพลังตื่นตัวของชุมชน แนวทางที่เหมาะสมจึงควรใช้ การประเมินเชิงคุณภาพแบบมีส่วนร่วม ที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านมีสิทธิ์แสดงความคิดเห็นและกำหนดเกณฑ์ความสำเร็จร่วมกัน วิธีนี้ไม่เพียงแต่ทำให้การวัดผลครอบคลุมมิติเชิงวัฒนธรรมมากขึ้น แต่ยังช่วยเสริมความรู้สึกเป็นเจ้าของ และสร้างความต่อเนื่องให้กับกระบวนการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างแท้จริง

6. การขยายผลยังต้องการการเชื่อมโยงกับภาคีอื่น เช่น โรงเรียน หน่วยงานรัฐ และตลาด แม้วัดจะเป็นแกนกลางที่สำคัญในการขับเคลื่อนภูมิปัญญาท้องถิ่น แต่การทำให้ภูมิปัญญาเหล่านี้เติบโตอย่างยั่งยืนจำเป็นต้องอาศัยแรงสนับสนุนจากหลายภาคส่วนควบคู่กันไป โรงเรียนสามารถเข้ามามีบทบาทในการบูรณาการภูมิปัญญาเข้ากับหลักสูตรท้องถิ่น หน่วยงานภาครัฐสามารถสนับสนุนด้านงบประมาณและนโยบาย ในขณะที่ภาครัฐหรือเครือข่ายตลาดสามารถช่วยสร้างช่องทางจำหน่ายและเพิ่มมูลค่าให้กับผลิตภัณฑ์ของชุมชน ความร่วมมือในลักษณะ พหุภาคี จึงกลายเป็นกุญแจสำคัญที่จะยกระดับภูมิปัญญาท้องถิ่นให้ก้าวจากการเป็นเพียงการอนุรักษ์ ไปสู่การพัฒนาและสร้างรายได้ที่ตอบโจทย์ทั้งการดำรงวัฒนธรรม และคุณภาพชีวิตของชุมชน

จะเห็นได้ว่า ในเขตอำเภอเชียงคำ นั้นมีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีคุณค่า และสำคัญเป็นอย่างมากที่ได้รับการถ่ายทอดและรักษาไว้มาเป็นอย่างดี ดังนั้นวัดในเขตอำเภอเชียงคำมีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนการส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นในทุกมิติ โดยเน้นการจัดกิจกรรมที่เปิดโอกาสให้คนในชุมชนมีส่วนร่วมอย่างต่อเนื่อง และสามารถสืบทอดองค์ความรู้ได้จริง แนวทางการพัฒนาในอนาคตควรเน้นการสร้างเครือข่ายความร่วมมือ การบูรณาการการศึกษา และการพัฒนาระบบประเมินผลอย่างมีส่วนร่วม เพื่อให้การส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นกลายเป็นพลังสร้างสรรค์ที่ยั่งยืนในระดับพื้นที่ ซึ่งสามารถแสดงออกมาได้ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

ข้อเสนอแนะการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้
 - 1.1 ควรสนับสนุนให้วัดจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ โดยมีครูภูมิปัญญาเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้
 - 1.2 ภาครัฐควรสนับสนุนงบประมาณและบุคลากรเพื่อพัฒนาหลักสูตรฝึกอบรมภูมิปัญญาประจำวัดที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน
 - 1.3 ควรส่งเสริมให้มีการประชาสัมพันธ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นผ่านสื่อออนไลน์โดยวัดเป็นศูนย์กลางการสื่อสารกับชุมชนและนักท่องเที่ยว
2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป
 - 2.1 วัดควรจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง ไม่จำกัดแค่ในช่วงเทศกาล

2.2 ควรพัฒนาหลักสูตรระยะสั้น เช่น การทอผ้าสำหรับเยาวชนในช่วงปิดเทอมเพื่อสืบทอดความรู้จากคนรุ่นเก่า

2.3 ควรจัดกิจกรรมร่วมกับโรงเรียน เช่น โครงการเยาวชนรักษามรดกภูมิปัญญาและเชื่อมโยงเข้ากับแหล่งเรียนรู้อื่น

เอกสารอ้างอิง

- กนกพร นิยมพลี. (2555). รูปแบบการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านหัตถกรรมเครื่องจักสาน : กรณีศึกษา วิสาหกิจชุมชน จังหวัดนครราชสีมา. ดุษฎีนิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต. สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- นพรัตน์ สัจจะวิสัย. (2558). การจัดการความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านหัตถกรรมของเทศบาลเมืองต้นเป้า อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- น้ำทิพย์ จุลละนันท์. (2557). ประเพณีแห่หน้าโคโหดกับบทบาทด้านการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาสังคม. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย.
- ปนัดดา สัพโส. (2559). แนวทางการถ่ายทอดความรู้ของภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อส่งเสริมการประกอบอาชีพของชุมชนในจังหวัดชัยภูมิ. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ประจวบ จันทร์หมื่น. (2550). การบูรณาการ คติ ความเชื่อ ในวัฒนธรรมชุมชนและภูมิปัญญาของชาวส่วย เขมร ลาว เยอ จังหวัดศรีสะเกษ เพื่อการดูแลลูกหลานในภาวะการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย. รายงานวิจัย. มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย.
- พระบัญชา สดุษฎีจิตโต (อัครชาติ). (2566). สุทัศน์ประทุมแก้ว และพระพรสวรรค์ฐิติญาโณ. การส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นเชิงพุทธของชุมชนชาวกูย อำเภอปรางค์กู่ จังหวัดศรีสะเกษ. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. วิทยาลัยสงฆ์ศรีสะเกษ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหากษัตริย์ นันทเพรช. (2540). ทศนคติของพระสงฆ์ต่อบทบาทการพัฒนาสังคม. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- พระสุธีวรญาณ. (2549). พุทธศาสตร์ปริทรรศน์ : รวมผลงานทางวิชาการเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ.
- พัชรินทร์ รุจิรานุกูล และเกศินี ศิริสุนทรไพบูลย์. (2556). กระบวนการสืบทอดและแนวทางการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่น : กรณีศึกษาการเล่นทายโจ๊ก อำเภอพนมสนิม จังหวัดชลบุรี. รายงานการวิจัย. คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี.
- อังคณา จัดตามาศ และ อัมมาพร กว่างสวาสดี. (2565). การส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วยนวัตกรรมภูมิสารสนเทศสำหรับบริการข้อมูลสารสนเทศชุมชนของอำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์. วิทยานิพนธ์บริหารธุรกิจมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลรัตนโกสินทร์ วิทยาเขตวังไกลกังวล.